

Esej

Interpretace národních, středoevropských a evropských dějin

Více otázek než odpovědí¹

Jan Křen

Svůj proslov bych chtěl začít poněkud kacířským *playdoyer* ve prospěch makrohistorie a nadnárodních dějin (evropských a středoevropských), ale nechtěl bych, aby byl chápán jako filipika proti mikrohistorii (mikrohistoriím) a proti národním dějinám. V druhé části bych chtěl předložit k úvaze několik nejčastějších „makrointerpretací“ novodobých dějin, přezkoumat jejich pro i proti a také jejich eventuální kombinace. V části třetí bych pak chtěl poukázat na některé jejich možné aplikace, a to zejména na středoevropský vývoj „krátkého“ 20. století. Předložené úvahy a návrhy jsou určeny k diskusi a předem připouštím své nejistoty – jist jsem si ale tím, že nám v současnosti taková diskuse chybí.

I. Mikro- a makrohistorie

Po strukturalistické socioekonomické historiografii, která se již v běžných historických přehledech politických, diplomatických a duchovních dějin etablovala, jsou antropologické a sémantizující mikrohistorie patrně nejvýraznějším přínosem posledního čtvrtstoletí historiografie – rozšířily tematický rejstřík historického poznání, obohatily metodologii, posílily také sdělnost historiografie. Jejich úspěch byl usnadněn i tím, jak se kompromitovaly velké univerzalistické a monistické historické příběhy „zákonitě“ končící happy endy vítězství komunismu nebo demokracie (Francis Fukuyama). Kyvadlo se tak začalo odklánět od „obecného“ k „zvláštnímu“, od strohosti kauzálních historických kontinuit k lidské nepravdělnosti dějů a k akceptaci diskontinuit, od dialektické syntetiky k pluralistické interpretační dialogice, od velkých historických konstrukcí k mnohosti

malých příběhů; tato orientace je často spojována s „druhou modernou“ anebo postmodernou.

Zařazení a integrace těchto nových historických forem do přehledných historických podání jsou jen zčásti možné ve zvláštních kapitolách, jak tomu bylo u socioekonomické historie anebo u konvenčních přídatných kapitol o kultuře, které začasté svírají její specifický vývojový rytmus do Prokrustova lože obecné periodizace. Spíš bude asi nutné mikrohistorickými inovacemi prolnout celou historickou práci a také v historických podáních hledat nové formy literárního ztvárnění. Pro zpodobení historických (proti)-proudů, individuálních příběhů i marginalit, antidota strohého determinismu „mainstreamu“ historického dění, budou se asi nejspíš hodit formy na způsob jakéhosi historického impresionismu či pointilismu.

Tato dnešní situace historické vědy není úplné novum – historiografie se i v minulosti obohacovala inspiracemi příbuzných společenských věd. Kdysi tuto úlohu plnila sociologie či ekonomie a také nynější objevy metodologické (například *lingvistic turn*) či „mikrohistorie“ (všední den, mentality, *gender* a jiné) jsou nemalou měrou inspirovány zvenčí, podněty antropologie, literárního strukturalismu, sémiotiky či sémantiky. V generačně bojovném zabarvení (například v nedávné, poněkud obrazoborecké kritice předmětu „východoevropských dějin“ tübingenského Jörga Baberowského) jsou nové disciplíny často stylizovány do tak trochu samospasitelného programu „nové historie“ – nejinak než kdysi v „kauze“ Lamprechtově anebo v poválečném nástupu socioekonomické historie.

Nepochybně význačné renovace současné historiografie mikrohistoriemi nejsou ani koncem „makrohistorie“, ani koncem tradičních historických disciplín – dějin politických, diplomatických, duchovních i socioekonomických. Kdyby se v historické vědě měly jednostranně preferovat jen mikrohistorie, hrozila by jí fragmentarizace do historií, ne-li dokonce historek, roztržštění velkých románů historie do povídek, ba anekdot či jakýchsi historických „klipů“. U některých soudobých autorů se tato dezintegrace historie ovšem objevuje, a to dokonce jako filozoficky zdůvodněný program postmoderní dekonstrukce (nasnadě je analogie literární dekonstrukce „nového románu“), který je cítit i v deklaracích a dílech francouzských guru Michela Foucaulta, Jacquesa Derridy či Jean-Françoise Lyotarda. Soudy o odborných kvalitách Foucaultových *Dějin šlenství* se mohou lišit, ale snad ani nejpřísnější kritikové jim neupřou intelektuální pronikavost, nebo aspoň efekt provokace klasické historiografie. Jako celistvý a do krajních důsledků dovedený program pro veškerou historiografii by však mohly vést k jakýmsi šíleným dějinám, není-li to přepjaté slovo. Historie by se tak mohla změnit v pouhý soubor fikcí, volně vytvořených příběhů, v nichž bude dovolena libovůle historického soudu, rovnomocná platnost jakéhokoli výkladu a pochyby o možnostech vědecké verifikace vůbec. Relativizace patří sice k současnému myšlení i k myšlení historickému, ale absolutní relativizace je přece jen *contradictio in adiecto*.

Při soudobé renovaci historické vědy jde tedy o míru: aniž by se pomíjely přínosy mikrohistorie a všech jejích druhů, nemůže historiografie resignovat na syntézy a generalizace, i když přináší riziko deterministických *grandes simplifications*. Nadhled generalizačního „teleskopu“ není jen nezbytný pro hierarchizaci poznání, pro stanovení vědecké strategie a jejích priorit (tím není míněno kompromitované příkaznické plánování vědy), ale je nutný též z hlediska didaktického, spotřebitelského. Vzdá-li se profe-

¹ Předneseno na semináři Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy 8. prosince 1999.

sionální historiografie celistvých podání, přenechá historii žurnalistickému amatérismu a grafomanické velkovýrobě populární produkce, jež zaplňuje nejen náš knižní trh.

Existuje však ještě další důvod pro obhajobu historické syntézy (či syntéz) a jejího legitimního místa v rejstříku historického bádání, podání i výuky, totiž procesy integrace, dnes evropeizace, ba globalizace. To ovšem také není úplný vynález současnosti – velké celky a děje i velká historická podání byly i v minulosti, Samuel P. Huntington nevymyslel civilizace, jejich střety a soutěže, existovala velkoimpéria mocenská i „impéria“ duchovní – křesťanská, islámská či jiná. Rovněž industriální procesy obsahovaly již v sobě globalizující tendence, i když nesrovnatelné s dalekosáhlými důsledky soudobé informatiky. Také s velkými tématy kontinentálními se historiografie nepotýká teprve nyní a pokusy o dějiny Evropy nejsou až dnešního data. Látky tohoto druhu však nelze dost dobře uchopit mikrohistoriemi – zde je na místě makrohistorie. I o dílech Richarda van Dülmena lze soudit různě, ale těžko upřít platnost jeho tvrzení, že dějiny Evropy „lze pochopit jen z dlouhodobých sociokulturních historických trendů“.

Dějiny Evropy, jejíž kontinentálnost je spíš historická než geografická a za jejíž atribut se obecně považuje rozrůzněnost a pestrost, jsou permanentní interakcí s tradičně standardní formou historického přístupu i podání, totiž s národními dějinami. Třebaže to jsou ve skutečnosti dějiny státní, dějiny současných států projektované do minulosti, je to legitimní forma historické práce, kterou nelze zrušit ani badatelsky, ani didakticky. Jejich tradiční podobu ovšem současná věda relativizuje a koriguje; snad všude procházejí velkou renovací. V americké historiografii, jak nedávno vyložila Svatava Raková, je na ústupu koncepce WASP (dějiny bílého anglosaského protestanta), v Anglii vlastní anglické dějiny ustupují celistvým dějinám britským a španělská historie integruje do sebe i arabskou epochu. Obdobný problém má historiografie polská s dvojicí *Polska a Rzeczpospolita*, maďarská s dvojicí Uhry a Maďarsko. Také české dějiny nemohou být jen dějinami národu českého v Čechách a na Moravě (i když v Palackého podání nebylo toto pojetí nikdy dovedeno do důsledků), ale musí zahrnout i dějiny staré Říše, habsburské monarchie, Německého spolku, Československa a sovětského bloku. Od roku 1993 ztratily nadto i tradiční duální podobu a slovenské děje budou napříště zařazovány v příslušných částech stejně jako dějiny česko-moravských Němců, zvláštní dějiny Židů či Romů, ale jinak než dějiny Moravy a Slezska, které jsou v české historické látce víc než jen pouhou lokální či regionální historií. Moderně pojaté české dějiny, či spíše dějiny českých zemí (jejich jádrem zůstává ovšem česká většina) zachovají si i nadále místo v rejstříku historiografie v monografickém bádání i v historickém podání.

To ovšem nevylučuje poznání, že jde o pole hodně „vymrskané“ a že jejich národní preparace musí mít meze: v tradiční národní konstrukci se těžko uplatňují srovnávací kritéria. Historiografie však nemá (nebo má jen v omezené míře) absolutní kritéria a bez širší komparace se neobejde. Ostatně i pokus o drasticky kritickou revizi českých národních dějin v Podivenovi, k jehož radikalitě se těžko bude hledat obdoba v jiných evropských historiích, byl proveden paradoxně – jen v národním měřítku. Skončil-li neúspěchem, stalo se tak nikoli jen kvůli omezeným schopnostem svých autorů, ale právě pro tuto svou nacionální konstrukci – v národním rámci těžko mohl dojít dál než k pouhé výměně znamének. Tento krajní případ (krajní též proto, že se pohybuje na okraji historické vědy) ukazuje zvláště zřetelně, že klasické národní dějiny bezpodmínečně

vyžadují zařazení do širších souvislostí evropských, kterýžto požadavek není jen prezentismem a módou evropsky integračního střihu.

Evropské dějiny

Dějiny Evropy jsou ovšem jedním z nejtěžších historických úkolů. Snad každý může souhlasit s tezemi Robbinsova úvodního projevu na sjezdu sdružení britských historiků v Cheltenhamu v roce 1990, podle nichž je celistvá historie Evropy „víc než sumou částí, ale tento celek lze zbudovat jen výzkumem těchto částí“. Jednotlivé národní dějiny sice „už neuspokojují“, ale napsat „panevropskou historii je stejně nelehké“, zvláště když se do ní musí zařadit i změny pojmu Evropa a měl-li by se postihnout též fenomenologický aspekt – sebeobraz Evropy, kontinent jako duchovní společenství a ideál. Ostatně i pořadatel velkého mezinárodního projektu „Tvořit Evropu“ Jacques Le Goff má zato, že „doba k vytvoření univerzální historie Evropy“ ještě nenastala.

Dosavadní pokusy o celistvé dějiny Evropy mají nejčastěji podobu knihvazačské *Buchbindersynthese*, jsou souhrnem či součtem národních dějin, jehož maximem je syntetický úvod, o jaký se například pokusil v roce 1987 Ferdinand Seibt v druhém dílu *Handbuch der europäischen Geschichte*. Celistvá podání tohoto druhu téměř vždy ústí do dominance historií evropských mocností, dějin velkých, v jejichž stínu malé národy zanikají. Například v pronikavém eseji Hagena Schulzeho z Le Goffovy řady je pasáž o vzniku novodobých národů uvedena příznačnou poznámkou: „...když se v naší úvaze omezíme na velké národy...“ To dobře dokumentuje i pozoruhodné dílo Normana Daviese *Europe: A History*. V kapitole o letech 1914–1939, která má (v polském překladu) rovných sto stránek (4500 řádek), je například Československo spolu s Masarykem, Benešem, Čapkem, Kafkou porůznu zmíněno devětkrát a republika je věnována všeho všudy deset řádek. Z toho šest tvoří celková charakteristika s následujícími body: pověst Československa v zahraničí byla lepší než u jeho menšin, české země byly vysoce industrializovány, měly autentickou komunistickou stranu, Masaryk byl prezidentem a republika hledala oporu v Rusku. Po dalších desítkách stran následují dva řádky k Mnichovu, kde se praví, že Československo bylo vyřazeno z jednání a Beneš že se omezil jen na osobní protest, ale neměl právo podepsat zničení země. Poslední dva řádky o Československu jsou věnovány březnu 1939: poté co pražská vláda suspendovala vládu slovenskou, vznikl slovenský stát a protektorát. *Summa summarum* pouhá čtvrtina procenta textu – a to Československo z menších evropských států nedopadlo co do rozsahu ještě nejhůř. Je ovšem možné i příznivější vysvětlení: klidné děje a země jsou sice považovány za sůl dějin, ale nepřitahují tolik dějepiscovu pozornost. Ať tak či onak, je to důvod k zamyšlení, a to tím spíš, že Daviesův čtrnáctisetstránkový špalek, zachycující děje Evropy od počátků do současnosti, je vážným pokusem a jeho autor není žádný druhořadý popularizátor jako François Fejtö anebo psavý Paul Johnson, které servíruje českému knižnímu trhu vědecké (!) nakladatelství Academia.

O něco lépe dopadají syntézy jednotlivých období, jakými jsou dnes už klasické Braudelovy třídílné sociální dějiny 15.–18. století z konce šedesátých let (ty by se do programu Academie hodily spíš než přemnožení Johnsonové) anebo v novodobých dějinách Hobsbawmův *Věk impérií* či jeho historie „krátkého 20. století“ – *Věk extrémů*, o něž se zasloužilo vydavatelství Argo. Neméně přínosné jsou i ony pokusy o uchopení

evropských dějin, které jdou cestou historie velkých formotvorných dějů kontinentu, jakými jsou například agrární revoluce přelomu prvního tisíciletí, industrializace, zrod moderní vědy či vývoj evropského dělnictva nebo *Bildungsbürgertum*, i když povětšinou jde jen o sborníky národních příspěvků, tedy vlastně spíš o surovinu pro komparaci nežli o komparaci či generalizaci samu. Teprve v posledních letech se například v už zmíněné Le Goffově sérii „Tvořit Evropu“ objevují pozoruhodné průřezy – dějiny evropské rodiny, ženy, města nebo náboženství.

Je zřejmé, že velkým historickým příběhům neodzvoniла hrana, třebaže hrana již dlouho zní nad jejich tradiční náplní i formou. Stejně jako kdysi nástup socioekonomické a kvantifikující historiografie nezničil tradiční politické či duchovní dějiny, ale proměnil je, čeká (není-li již v běhu) obdobná proměna i soudobé makrohistorie, které budou do sebe vstřebávat přínosy mikrohistorií, nových metodologií a lingvistických i jiných obrátů.

Střední článek – střední Evropa

Jednou z možností nadnárodních dějin jsou dějiny evropských (makro)regionů, jak je představují dnes tak diskutované východoevropské dějiny – dějiny západoevropské, jejich antipod, jsou však obvykle prezentovány jako dějiny evropské. Ale i v době vrcholné nadvlády paradigmatu Západ-Východ, za studené války, se objevila díla, jež se tímto schématem neomezovala. Například polsko-americký historik Oskar Halecki v roce 1956 zařadil do západo-východního členění jako zvláštní „subkontinent“ i Evropu střední a navrhl dokonce i rozlišení na *West* a *East Central Europe*. Na evropskou intelektuální scénu vrátily tuto problematiku politické okolnosti osmdesátých let v podobě tehdejší středoevropské diskuse, kterou iniciovali disidenti maďarští, českoslovenští a zčásti i polští. I když se v intelektuální Evropě té doby pohybovala jako „duchaplný, ale bezcílný exulant“ (Timothy Garton Ash), patřila k podnětům, na něž navazovala i zdejší historiografie, především maďarská: pozoruhodný esej Jenő Szücsze *Trojí Evropa* uvedla na evropskou historickou scénu Braudelova předmluva k francouzskému vydání. Z třetí Evropy – střední – zbyl však v historiografické praxi jen nesymetrický útvar Evropy středovýchodní, ztotožňovaný povětšinou se závislými státy sovětského bloku. Výměr (i název) tohoto makroregionu je u různých autorů různý. Hugh Seton-Watson (podobně maďarští historikové István Bérend a György Ránki) spojil středoevropskou trojici (Polsko, Československo, Maďarsko) s Balkánem pod titulem *Eastern Europe*. Další autoři sem zařadili také baltské země i Turecko a Finsko, takže tu byl vlastně vzkříšen starý Masarykův výměr střední Evropy. Udivující je, že s výjimkou Antonyho Polonského všichni autoři pomíjejí Rakousko. Také v nejnovějším díle Piotra S. Wandycze se spolu s polským a zčásti maďarským stanoviskem autorovým projevuje i přítomný zřetel projektovaný do minulosti – kniha se omezuje na středoevropskou trojici Československa, Polska a Maďarska a ponechává stranou rakouské (habsburské) a německé země.

Ať tak či onak, v těchto pokusech se objevuje významné novum a v širokém rejstříku evropských dějin jedna z jejich vědeckých možností – střední článek postupu od národních k evropským dějinám, totiž historie evropských makroregionů, jak ji ztvárnil například Fernand Braudel ve svých průkopnických dějinách Levanty. V západní historiografii je ostatně tento přístup zcela běžný – v četných historiích svazku zemí Evropské unie, i když se nazývají evropskými dějinami. Taková možnost se naskytá i pro střední či

středovýchodní Evropu, která je naším historickým okolím, naší „širší vlastí“ a krajinou našich přímých i historických sousedů – Poláků, Maďarů, Slováků, Rakušanů, Slovinců; v tomto obrazu přirozeně nemůže chybět ohled na obě zdejší *Flügelmächte* – Rusko a Německo. Podle některých autorů sahají počátky tohoto makroregionu až do raného středověku (antikou nedotčený a nekultivovaný barbarský sever, rozvojová část kontinentu) a specifický je zde i pozdní vznik novověku, vymezený obecně přijímaným periodizačním mezníkem druhé poloviny nebo sklonku 18. století.

Problematika makroregionu střední či středovýchodní Evropy je ovšem často zateňována neplodnou pedanterií, která se přepjatě soustřeďuje na otázku, kdo do ní patří a kdo nikoli. Ve skutečnosti tento výměr nemůže nebýt historický: Jacques Le Rider právem označuje střední Evropu za „geopolitický ansámbl, který má v každé epoše jiný rozsah a jiný význam či výměr“. Středoevropský makroregion lze pojmut na způsob Masarykovy definice Ruska (co Evropa byla) jako opožděnou část kontinentu, tedy – co západní Evropa byla. Stoupencům paradigmatu Západu a Východu se v návaznosti na Oskara Haleckého jeví jednou jako východní okraj Západu, podruhé jako západní okraj Východu, tedy jako proměnná přechodná zóna mezi nimi. Užije-li se pojmoslovného instrumentária jiné koncepce, totiž centra a periferie (o obou těchto paradigmatech později), lze charakterizovat střední či středovýchodní Evropu jako první či druhý kruh evropské periferie. Ze spojení těchto hledisek vyrůstá pak „červená nit“ či kostra zdejšího historického dění: „opožděná“ revoluce a silný podíl revoluce „shora“ (až po nejnovější Garton Ashovu „refoluci“ 1989) a odstupňované opoždění modernizace. Vedle často vyzvedávané hranice duchovní (katolicismus a protestantismus versus pravoslaví a islám) k tomu přistupuje i existence mnohonárodních říší (poslední: SSSR) se slabou integrační a asimilační kapacitou, která napomohla vzniku zdejší zóny malých národů a menšin, které si přecházejí role a které se v ní všechny (nejen *have nots*, ale často i dominantní národy) cítí nespokojeny. Pominout nelze ani pronikavý postřeh Milana Kundery: tato část kontinentu se vyznačuje mimořádnou kumulací změn v čase a prostoru. Tu dokumentuje například i velký rozpor mezi dynamickou modernizací a vrchnostenským státem, který po první světové válce pokračoval v jakémsi opačném gardu: do ještě nerozvinutých (nebo destabilizovaných) a křehkých občanských společností byla implantována demokracie západního stříhu, která tu také vesměs dlouho nevydržela a podlehla autoritárním diktaturám, nacismu a nakonec komunismu.

Střední Evropa se tak stala jakousi osmdesátimilionovou laboratoří demokracie a modernizace i jejich stínů; ne náhodou právě zde intuice velkých umělců zrodila největší Kasandry moderny – Kafku, Musila, Haška.

II. Nabídka interpretací

Velká syntetická či generalizační historická podání, nemají-li zůstat na úrovni pouhé pozitivistické deskripce, neobejdou se bez konceptualizace, či lépe konceptualizací. Koncepty tohoto druhu jsou vesměs doménou „systémových“ věd typu politologie či sociologie, k nimž my historici přistupujeme obvykle s nedůvěrou a obavami z aprioristického schematismu, který si pestrou historickou látku podřizuje. Přesto myslím, že

nejsou bez užítku, jsou-li ovšem stále konfrontovány (a korigovány) poznatky konkrétního historického výzkumu.

Nabídka takových velkých koncepcí je víc než široká; dokonce lze možná říci, že skoro každý (velký) evropský národ (respektive jeho historici) stvořil svou historickou Evropu. Z úsporných důvodů budiž zmíněny jen tři koncepty tohoto druhu. Dnes už snad pomalu mizí staré nacionální pojetí německé, které vládlo ještě ve výmarské éře i za nacismu a v němž Evropa tvořila – lze-li to říci s ironickým zjednodušením – jen pozadí pyšného impéria německé Mitteleuropy či Velkoněmecka. Za studené války však přežilo její historické dítě – *Ostforschung* jako zvláštní specializace pro sovětský blok s těžiškem v Rusku (sovétologie, kremologie). Politizovaná „východní bádání“ jsou ovšem již dávno kompromitována, ale i vůči revidované (odpolitizované) verzi této disciplíny, prezentované pod novým názvem *Osteuropäische Geschichte*, se nejnověji též už vznášejí námitky. Aniž by bylo třeba se zde touto německou diskusí podrobněji zabývat (výstižně informativní a kritický přehled o ní připravil pro ČČH Jiří Pešek), je na první pohled zřejmé, že i tato konstrukce vychází z tradičního konceptu Západ – Východ, který svůj vrchol zažil v době studené války.

Tento koncept (nikoli *Westen*, nýbrž *Abendland*, aby se zůstalo u německé terminologie) přišel vlastně ze dvou stran – z vědy evropské (protiklad západní a východní Evropy) a z vědy americké (euroatlantická civilizace). V obou verzích představuje západní nebo euroatlantickou civilizaci obvykle suma (povětšinou je to *summa cum laude*) bohatých, hospodářsky vyspělých a k demokracii inklinujících západních mocností, jejichž klub se po druhé světové válce sdružil kolem supervelmoci USA. Americká verze, kladoucí důraz na souvislost (severní) Ameriky s Evropou a na evropské kořeny (WASP) Ameriky, se výrazně zformovala po první světové válce v souvislosti s americkou účastí v ní. Počínaje dvacátými léty konstituoval se tento koncept v učebních kánonech amerických univerzit (Columbia, Chicago) v soupisu takzvaných *Great books*, tj. autorů a děl nutných pro porozumění „západní civilizaci“. V nejnovější verzi tohoto výukového standardu je ze 150 jmen 55 Angloameričanů (včetně Irů a Skotů), 27 Francouzů, 20 Němců, 24 antických Řeků a Římanů, čtyři Skandinávci, tři Hispánci, tři Italové, šest Rusů (Tolstoj, Dostojevskij, Čechov, Trockij, Lenin, Solženicyn) a tři z ostatní východní Evropy: Koperník, Kafka, Wittgenstein. Budiž ponecháno k úvaze, do jaké míry je tato selekce oprávněná (vystěhovalci z východní Evropy tvoří přece nemalou část amerického *melting pot*) a nakolik je ilustrací kulturně-historického hegemonismu, v jehož vnímání se Evropa či Západ dodnes běžně ztotožňuje s kruhem OECD nebo EU.²

V Evropě, respektive v západoevropské vědě se kladl (klade) důraz na historický rozdíl západní a východní části kontinentu, za jejichž hranici se obvykle považuje Labe a Litava anebo linie oddělující západní (katolické a protestantské) křesťanství od pravoslavní

2 Přehledy evropských či obecných dějin z éry a proveniencie komunistické nebyly kupodivu ani zdaleka tak omezené – západní Evropa tam figurovala ve velkém rozsahu. Byly však pro změnu znehodnoceny zase jinak, totiž tendencí vulgárního marxismu pomocí „zákonitě“ střídání pěti formací zdůvodnit socialismus jako vrchol a konec dějin, který zde byl mimochodem vypracován mnohem důkladněji, než se to – s opačnými znaménky – podařilo Francisovi Fukuyamovi.

a islámu.³ Třebaže pád komunismu těmito představami povážlivě otrásl, většina autorů (nejednou dokonce i radikální kritici) na tomto tradičním dělení v podstatě setrvává. Podle nejnovějšího výměru vídeňského Andree Kappeler je východní Evropa oblastí převážně slovanského osídlení, sférou socioekonomického opoždění a krajinou mnohonárodních říší habsburské, osmanské a romanovské, jejímž nástupcem bylo i sovětské impérium.

Vztah mezi Západem a Východem je povětšinou interpretován jako vztah pokročilosti a zaostalosti. V německé literatuře bývá často označován jako *West-Ost-Gefälle* (spád, tah či tok od Západu k Východu). Nechají-li se stranou extrémní pozice, jakou je například pověstná německá nacionalistická *Kulturträgertheorie*, je koncept spádu od západu k východu nepochybně vhodným interpretačním rámcem třeba pro středověkou kolonizaci anebo novověkou industrializaci a patrně i pro nejnovější postkomunistické transformace. Na druhé straně se nabízejí námitky: role Byzance při christianizaci středovýchodní Evropy, vyzařování reformace ze střední Evropy na východ i na západ či „výměnné cesty“ komunismu ze západu na východ a opačně. Stejně tak se do tohoto schématu nesnadno zařazují takové jevy, jakým byla třeba Hansa nebo protokapitalistická enkláva 14. až 16. století v Augsburgu a Norimberku, spojená se zónou těžby drahých kovů v Čechách, na Spiši a v Uhrách. Podobně je tomu v případě italského baroka, spojeného s česko-rakouským barokním okruhem, anebo v 19. a na počátku 20. století se středoevropskou industriální zónou (Slezsko, Sasko, české a východorakouské země), kterou v české literatuře popsala Pavla Horská. Aniž by se interpretační užitek této teorie musel zcela zavrhnout, je zřejmé, že má řadu deficitů, není zcela koherentní a vykazuje dost výjimek, které kazí její „eleganci“.

Mnozí autoři dávají proto přednost interpretačnímu vzorci Immanuela Wallersteina a jeho teorii centra a periferie. V Evropě se za toto centrum považuje skupina pokročilých zemí – (západní) *Europa felix*, která bývá někdy označována výpůjčkou *heartlands*. Tento „zlatý pruh“ od severní Itálie podél Rýna a Rhôny k jihu Anglie je obklopen kruhy okrajových zemí – komparativně opožděných periferií. Toto paradigma skýtá přijatelný výklad největších přesunů evropských dějin: od antického a středověkého centra ve Středomoří – Levantě k novověkému centru na atlantickém pobřeží v důsledku zeměpisných objevů, osmanské expanze atd.; jedním z vhodných interpretačních vzorců je patrně i pro „krátké“ 20. století, kdy se centrum přesunulo na druhý břeh Atlantiku a skončila éra evropocentrismu. Na proměně Evropy 16. a 17. století jsou přednosti této interpretace patrné zvláště výrazně: původní ohnisko (centrum) zeměpisných objevů (Španělsko, Portugalsko) se periferizovalo oproti centrální lamanšské trojici nizozemsko-francouzsko-anglické. Ve srovnání s velmi schematickým protikladem Západu a Východu nabízí se tu tedy členění diferencovanější: v Evropě nebyly (nejsou) jen periferie východní a jihovýchodní (balkánská), ale také periferie západní, respektive jihozápadní – Iberský poloostrov, jižní Itálie atd.

Výhodou paradigmatu centrum – periferie je, že není statické, nýbrž historicky proměnné, a umožňuje „pokrýt“ i další velké dějinné pohyby, jakým bylo například připojení

3 Ve zvláštní podobě se tento protiklad objevuje v myšlení ruském (spory zapadníků a slavjanofilů, evroasijská škola) a také v myšlení polském a maďarském (*Antemurale Christianitatis*).

německých zemí k centru v průběhu 19. a na počátku 20. století. Ovšem i tato interpretace svádí k pokusu ortodoxie a dogmatismu. Ani ona totiž nepostihuje veškerou realitu, není s dostatek „elegantní“, zcela koherentní, vševysvětlující a bezvýjimečná. Vhodná pro vysvětlení přesunů socioekonomických a mocenskopolitických, zahrává již při explikaci kultury, kde nelze přehlédnout vyzařování periferií, například velkou evropskou roli ruské či skandinávské literatury a dramatu anebo váhu hudební „velmoci“ středoevropské; ostatně i pozoruhodná úroveň obecné vzdělanosti (gramotnost) řady středoevropských zemí na sklonku 18. a v 19. století rozhodně nebyla periferní. I zde je tedy nutno počítat s výjimkami, které se ostatně vyskytují ve všech systémových teoriích.

Přesto má však tato teorie řadu předností, k nimž patří především to, že vztah centra a periferie není pojímán jako jednoduché sousedství, vyjádřené paradigmatickým opožděním – doháněním (imitace); ve skutečnosti je to složitá interakce, v níž nechybí ani prvky antagonismu, například to, do jaké míry pokročilé centrum petrifikuje, ba generuje opoždění periferií – problém, který ve vyhraněné podobě reprezentuje působnost evropského kolonialismu. Do tohoto rámce patří i známé pojetí industriální revoluce jako *challenge and response* – „vadná“ reakce elit byla jednou z podstatných příčin opoždění řady zemí a jejich proměny v přívěsek dodavatele surovin (například Balkán a Rusko) anebo lidské síly (irské a později středo- a východoevropské vystěhovalectví). Aktuálně se tu otevírá i podobný problém v postkomunistických transformacích, zvláště názorný ve sjednoceném Německu: do jaké míry má v zemích bývalé NDR úspěch řízený proces integrace s gigantickým státním intervencionismem.

Historické členění Evropy na Západ a Východ, které lze dobře kombinovat s paradigmatickým centrem a periferií (evropské centrum leží v západní části kontinentu), je jedním z možných interpretačních přístupů také k historickému dění novověkému. I pro tuto historickou transformaci (ve smyslu Tocquevillově) je k dispozici široká nabídka. Svou platnost si jistě zachovává tradiční periodizace (středověk, novověk), zvláště je-li doplněna vsunutým členem raného novověku (rozdílně datovaným v různých částech kontinentu); sklon našeho myšlení k symetrii klade pak otázku i nad současností – je pozdním novověkem?

Tuto problematiku pojednává i marxismus svou teorií základny a nadstavby a střídy řádů od feudalismu ke kapitalismu, od kapitalismu k socialismu (a od něho kam – vpřed ke komunismu, anebo „zpět“ ke kapitalismu?). Přestože se s postupující politickou krizí „reálného socialismu“ ukázala jeho „nadstavba“, oficiální vulgární marxismus (marxismus-leninismus), jako neplodná slepá ulička, nebyla marxistická „obec“ jako celek zcela neplodná. Tvořiví nekonformní marxisté západní i východní, třebaže první brzdění pouty své „uhlířské víry“ a druzí pouty politického tlaku, dospěli k řadě pozoruhodných výsledků, zejména v politicky méně angažovaných tematických, jakým byl například přechod od feudalismu ke kapitalismu – jména jako Witold Kula, Marian Małowist, Boris F. Poršněv, Hartmut Zwaar, Jürgen Kuczynski, František Graus, Robert Kalivoda nebo Karel Kosík rozhodně nepatří k těm, jež by měla být zapomenuta. Tito badatelé začali záhy pociťovat jako neuspokojivé a restriktivní tradiční marxistické soustředění na historické makroagregáty (výrobní síly a vztahy, třídy, stát) a počali brát v úvahu i mimoekonomické a mimostátní faktory. Marxistická „fronta“ se počala výrazně diferencovat: „strukturalistické“ křídlo se blížilo „historické sociální vědě“, zatímco křídlo „kulturalistické“, nava-

zující na Antonia Gramscioho, Györgye Lukáče, Karla Korscheho aj. a spatřující ve vědomí a kultuře významný faktor sociálního jednání (jak lidé svou sociální situaci prožívají a vnímají), si osvojilo hlediska antropologická. Protiklad „buržoazní“ a „socialistické“ vědy se počal smazávat (konvergence?) a od nekonformního marxismu vedla jedna z cest k novým směrům historie všedního dne, mentalit etc. Marxistické „křídlo“ ve skutečnosti bylo a je jednou z variant širokého proudu sociologických teorií, odvozených od mladého Marxe a Comta a rozvíjených Weberem a jeho následníky, francouzskými „analisty“ a angloamerickou „historickou sociální vědou“; badatelské postupy a objevy těchto škol patří dodnes k fundusu soudobého historického poznání.

Na tomtéž historickém terénu se pohybuje i teorie modernizační: model (ve smyslu weberovského *Idealtyp*) transformace tradiční společnosti do evropské (euroatlantické) moderny, vzpour proti ní a možná i do globální postmoderny. Hodnotově neutrální a zároveň obsažný pojem společenské modernizace zahrnuje takové jevy, jako je demografická revoluce, revoluce industriální (v plurálu a s trvalým, institucionalizovaným růstem), pokles váhy agrárního sektoru, urbanizace, mobilita, migrace, proměna státu z osobního svazku v celek teritoriální a z „hlídacího“ státu ve stát všeúčelový, politická participace a demokratizace, weberovská racionalizace, sekularizace a zvědečtění, spojené i se změnou hodnot a standardů myšlení – individualismus, výkon, úspěch, konzum, pokrok.

Sama modernizační teorie se modernizuje a řada autorů ji obohatila a doplnila novými hledisky. Za mnohé lze uvést třeba Ralphi Dahrendorfa a jeho akcent na pluralizaci života, růst životních šancí, opcí a svazků a také na otázku zisků a nákladů modernizace. Tento problém se objevuje například ve vztahu industrializace a pauperismu, v nové podobě pak v poválečných sociálních redistribucích, které jsou součástí historie sociálního státu. Proces všeobecného růstu (relativní) úrovně masy obyvatelstva má svůj antipod v růstu sociálních rozdílů (a růstu jejich vnímání). Tato disproporce (vůbec nemusí jít o marxovské absolutní zbídačení nebo malthusovské přelidnění) může dosáhnout v určitém momentu zlomové hranice – „náklady“ převáží nad „zisky“ a vzniká přetížení s potenciální vzpourou či vykojením společnosti nebo jejích částí. V modernizačním procesu tak může nastat zvrát, kdy moderna narazí na své hranice – světovou hospodářskou krizi třicátých let lze uvést jako *pars pro toto*.

Modernizace je dlouhodobou a zároveň otevřenou teorií, kterou lze produktivně doplnit i střednědobými „subteoriemi“, jakou je například teorie imperialismu či organizovaného kapitalismu, Kondratěvovy cykly nebo nejnověji Rostovovy fáze, jejichž korekci provedl sám autor této teorie. Podobně při proměnách státu – starý Hobbesův Leviathan či nové Foucaultovo Panoptikum, stát stále silněji pronikající a prorůstající společnost, na což v české literatuře (samizdat) poprvé upozornil Bedřich Loewenstein.

V této souvislosti (a právě také v souvislosti s Loewensteinovými analýzami moderny) objevuje se i paradigma občanské společnosti: proces od konstituce (či konstitucí) individua a občana k občanským komunitám v mimostátní sféře. Nejnovější projekt tohoto druhu Jürgen Kocky a dalších (Genshagen) překračuje ovšem u nás běžné chápání občanské společnosti, totiž její ztotožnění či redukci na občanské sdružování (Václav Havel), neboť ji rozšiřuje i na komunální a samosprávnou sféru (módním slovem subsidiarita) a zařazuje do ní i politickou kulturu, etiku a pravidla občanského života etc.

Teorie modernizace i paradigma občanské společnosti mají těžiště a společnou základnu v důrazu na evoluci. Základem modernizačního procesu v tomto pojetí je reformní řešení konfliktů a antagonismů, prevence revoluce, tedy vývojový model západoevropského centra, který přes všechny otřesy platí v podstatě dodnes. Na počátku této evoluční *longue durée* byly ovšem revoluce – velké revoluce nizozemská, anglická, americká a francouzská, vzniklé převážnou měrou „zdola“. Druhou cestu modernizace představují revoluce (vlastně reformy) „shora“, počínající osvícenskými přeměnami a časté právě ve střední Evropě, kde moderní proměna neproběhla pod egidou liberálnědemokratických „osmačtyřicátníků“ (Kossuth), ale „královských revolucionářů“ – Bismarcka, Cavoura, Deáka. S touto specifickou konstelací souvisí i jeden z fundamentálních procesů novodobých dějin, totiž přesun těžiště revolucí. Ty se nejprve přenesly ze západu (s „nástavcem“ 1830, 1848 a 1871 ve vlasti revolucí – Francii) do Evropy střední (1848, 1918, 1945, 1989) a od počátku století ještě dále na východ (dvojí revoluce ruská 1905 a 1917 a dvojí turecká 1908 a 1920); čínská revoluce roku 1911 zahájila pak éru revolucí koloniálních.

Návrh operovat s tímto ansámblem interpretací, teorií či paradigmat (Západ – Východ, centrum – periferie, modernizace, evoluce – revoluce, občanská společnost atd.) by se možná spíš než postmoderní eklektikou dal střízlivě nazvat interpretační kombinatorikou. Tu také doporučuje Italo Calvino, vyzdvihující ve svých *Amerických přednáškách* myšlenku Roberta Musila, podle něhož existují (nejen matematické) „problémy, které nedovolují obecné řešení, ale spíše řešení jednotlivá, která se, kombinována, blíží řešení obecnému“. Tento „recept“ by se patrně dal užít i v novodobých dějinách: sotva se totiž najde jediná vševysvětlující teorie. Spíš asi bude nutno sáhnout ke kombinaci několika teorií, aby se získala přijatelná základna interpretace evropských a středoevropských (středovýchodoevropských) historických procesů v údobí od neurčitých počátků zdejšího novověku (polovina či konec 18. století) až po neurčitý „konec“ současnosti („dlouhé“ 19. a „krátké“ 20. století).

III. Věk extrémů – moderní diktatury

Za formotvorný jev „krátkého“ 20. století se obecně považuje první světová válka, kdy demokratická modernizace ukázala svou „odvrácenou tvář“. První globální válku (zprvu jen globální ve smyslu evropocentrismu, později, vstupem USA už téměř vskutku globální) lze interpretovat jako kontinuitu, jako výron moderny: byla jejím produktem a produktem jejích mocenských rozporů, byla vedena prostředky moderny a její technikou (plyn, tank, letadlo, kulomet); také její rozsah byl určen modernou – válka masová, „demokratická“, strhla celé společnosti včetně zázemí a paradoxně přispěla například i k moderní ženské emancipaci. Zároveň byla projevem diskontinuity, krizí moderny, jejím výbuchem, vzpourou moderny proti moderně, patologií moderny (Zygmunt Bauman).

Podobně rozporuplné byly i její výsledky: mír roku 1918, který začal novými lokálními válkami, se stal dějištěm velké „demokratické revoluce“ – rozšíření sféry demokracie i do střední Evropy bylo spojeno s novým pokusem o demokratický řád mezinárodní (Společnost národů, odsudek války jako prostředku řešení mezistátních sporů Briand-Kellogovým paktem atd.).

Na druhé straně je to doba vzniku moderních diktatur a nových extremismů – fašismu (fašismů) a komunismu. Z marginálního jevu předválečné doby (anarchismus, individuální teror – nihilismus) extremismus expandoval a zmodernizoval se – zmasověl („demokratizoval se“) a etatizoval se: v bolševické revoluci poprvé dobyl politickou moc, a to v největším státě Evropy. Dějiny historické předpovědi obelstily: třebaže starý Engels připouštěl ruský model revoluce, socialismus měl přece jen zvítězit v pokročilé zemi, kde kapitalismus dosáhl „nejvyššího stadia“; ve skutečnosti vznikl jako důsledek totálního kolapsu v zemi zaostalé, která stála teprve na prahu modernizace a liberalizace. Odtud Leninův a Trockého projekt „permanentní“ či „světové“ revoluce a jeho nezdar: revoluce zůstala lokalizována jen na Rusko. Důsledkem byla nová doktrína „budování socialismu v jedné zemi“, která vyžadovala přizpůsobit mimoruský komunismus, Kominternu a komunistické strany nové roli nástroje diverze a destabilizace „kapitalistického obklíčení“. Pomine-li se nouzová a utopická epizoda „válečného komunismu“, vytkl si sovětský režim velkolepý program modernizace, zprvu „tradiční“ kombinací metod „zdola“ (NEP) a „shora“ (plánování, „sověty + elektrifikace“). Koncem dvacátých let se objevila nová varianta modernizace, tentokrát už jen „shora“ (podle bible stalinského komunismu, *Stručných dějin VKS(b)*): industrializace, kolektivizace, kulturní revoluce). Založena na násilném státním dirigismu a negující dosavadní principy modernizace, představovala kvalitativní novum: bylo úplně zrušeno soukromé vlastnictví „výrobních prostředků“ i tržní hospodářství a politická participace byla zformalizována „přímou demokracií“ sovětů. Teprve nyní se v plné podobě vyvinul totalitarismus (stalinismus) s vůdcovským principem (*vožd'*) etc. – vzhledem k totálnímu zespolečenštění „výrobních sil i vztahů“ nepochybně ze všech totalitarismů totalitarismus nejtotálnější.

V jiných periferiích kontinentu se slabými, nevykonnými anebo válkou a poválečným rozvratem otrěsenými občanskými společnostmi vznikly záhy autoritární diktatury, zpola moderní, zpola tradiční – vojenské, byrokratické, policejní (Maďarsko, Španělsko, Portugalsko, Bulharsko, Polsko, Jugoslávie). Zvláštním případem byla neuspokojená a po válce destabilizovaná Itálie, kde došlo k fašistické „revoluci“ (koordinované s rojalisty a konzervativci), z níž se postupně vyvinul též totalitarismus; ostatně i sám tento pojem má svůj původ zde. Fašistický režim však vznikl v zemi druhého řádu, vlastně také na evropské periferii, a evropskou demokracii nebyl s to akutně ohrozit; to ostatně platí i pro ostatní diktatury, které byly lokalizovány a mezinárodně víceméně neutralizovány. Přesto však se sféra demokracie opět zúžila na západní centrum kontinentu a na *West Central Europe*, jejíž tři demokracie (československá, rakouská a německá) byly aspoň zčásti diktaturami obklíčeny. Přesto a přes nepříliš příznivé podmínky doby pokračovala zde však evoluční a občanská modernizace podobného typu jako v západoevropském centru.

Nacismus a válka

To byl ovšem jen dočasný stav: po bezpříkladném nárazu světové hospodářské krize a selhání liberalismu došlo k nástupu fašismu (nacismu) v Německu – hitlerovský převrat proběhl formou legálního převzetí moci pod patronací konzervativně nacionalistického tábora. Kompletní totalitarismus zde však vznikl téměř bleskurychle – Hitler se stal

„fýrerem“ již v roce 1934, kdy také zatlačil své konzervativní patrony a likvidoval i „sociálně revoluční“ element (Strasser, SA).⁴

O vlastních (německých) příčinách nástupu nacismu existuje rozsáhlá literatura, v níž není vyřízena ani teorie *Sonderweg*; při jejím užití je ovšem nutno vzít ohled na Blackburnovu a Elleyho kritiku (co je *Normalweg*?) a sotva již ob stojí v extenzivní podobě třicátých až padesátých let, která vyhledávala kořeny až v historických dálavách Pruska či německé reformace. Podrobnější rozbor by však vedl příliš daleko; zde snad postačí poukaz na to, že nacismus v Německu, klíčové zemi Evropy s veškerou výbavou moderny, vytvořil politicky nejdokonalejší („nejmodernější“) totalitarismus. Fašismus se vítězstvím v Německu stal evropským fenoménem (Nolte) – polovina třicátých let se také stala dějištěm nové vlny fašistických, semifášistických a autoritárních diktatur (Rakousko, Pobaltí etc.); také v SSSR je to období vrcholného teroru s počtem obětí, jaký nemá v mírových dobách obdoby.

Meziválečná doba je jediným historickým terénem, v němž je možná synchronická komparace fašismu (fašismů) a komunismu pod společným pojmem totalitarismu, přirozeně že s obecně přijatou devizou, že srovnání neznamena ztotožnění. Do interpretačního repertoáru přibývá tedy další teorie – totalitární, o níž v naší literatuře nejnověji a pronikavě psal František Svátek. Přestože nelze přejít, do jaké míry byla instrumentalizována a kompromitována jako nástroj ideologické studené války, a přestože jsou k ní vznášeny četné věcné námitky, je podle mého názoru její základ, totiž systémové srovnání obou těchto moderních diktatur, legitimní a vědecky produktivní. To platí zejména pro meziválečné období, kdy není tolik na závalu statický ráz jejich předválečných (levicových?) i poválečných (pravicových?) variant, jak byly prezentovány zakladatelskými díly Carla J. Friedricha, Zbigniewa Brzezinského a Hannah Arendtové.

Podle těchto autorů se totalitarismus od tradičních diktatur a despocií odlišuje řadou nových rysů, jejichž počet i pořadí se ovšem u jednotlivých představitelů různě mění. Zcela jistě k nim patří magnetický a monokratický kult vůdce (*duce*, *caudillo*, *führer*, *vožd*, *poglavnik*); srůst státu se stranou (státostrana) a její mobilizační funkce vůči mase obyvatelstva (aklamativní volby); dynamická, charismaticko-utopická a militantně fanatická (obvykle nacionalistická) ideologie, jež vyrůstá z apokalyptické vize střídy starého světa světem novým a „novým člověkem“, ať sovětským nebo arijským (v komunismu perverze původního programu, ve fašismu perverzní program). Novou kvalitou se vyznačuje represe – masový teror zaměřený na likvidaci celých (rasově biologicky či sociálně definovaných) skupin obyvatelstva a tomu přiměřeně umocněný, rozrostlý a všudypřítomný policejní aparát (GPU, gestapo či SD a podobně), jehož represivní

4 V této souvislosti se nelze nepozastavit nad nejnovějším překladatelským územ: v českých textech se ujmá oficiální německá terminologie (nacionální socialismus, nejnověji např. v jinak vynikajícím překladu Nolteho dokonce národní socialismus), která aspoň v češtině má zjevně eufemistický, ne-li dokonce zastírací či exkulpační ráz, v němčině pěkně vyjádřený slovem *harmlos*. Hitlerismus nebyl však ani nacionální, ani národní, nýbrž nacionalistický a šovinistický (dokonce ve vztahu k Němcům protinárodní – viz Hitlerovy soudy o německém národu z konce války), a už vůbec ne socialistický – ani v teorii, ani v praxi. Tradiční český termín nacismus není jen věcně výstižný, ale eliminuje nedorozumění (národní socialismus má v českém prostředí zcela jiné konotace) a znemožňuje i podlouhé terminologické manipulace (např. nacionálněsocialistická revoluce 1945).

funkce potencují aktivistické paramilitární složky (*squadri d'azione*, SA, Croix de feu, Hlinkovy gardy, různé „dělnické“ milice etc.). Nedílnou součástí totalitárních režimů je i hospodářská diktatura (dirigismus řízené či plánované ekonomiky), jakož i organický sklon k militarizaci (politika jako pokračování války) a k expanzi, jež zejména v nacismu nabyla ojedinělé „supervelmocenské“ podoby. Od tradičních diktatur se totalitarismy odlišují též monopolem (nových) médií a (nikdy zcela nedosaženým) totálním nárokem na kontrolu nepolitické a soukromé sféry, likvidací občanské společnosti prostřednictvím stranicky řízených profesních svazů (glajchšaltace) a propracované sítě stranické organizace, jež spojovala ideologický dohled s policejními funkcemi. Tato intencionálně racionální struktura totální pospolitosti, která podrývala zpětné vazby a tvůrčí aktivity společnosti, skrývala v sobě výrazné elementy iracionality, polyarchie, chaotických rozhodovacích struktur, často odtržených od reality a potencujících možnosti chybných reakcí a rozhodnutí.

Politicky a ideologicky byly obě moderní totalitární diktatury zaměřeny proti „dekadentní“ a „plutokratické“ demokracii a proti sobě navzájem (fašistický antikomunismus a komunistický antifášismus). V Evropě tak vznikla konstelace potenciální války i války občanské⁵ – totalitarismů proti demokraciím i proti sobě, přičemž linie vzájemného soupeření a konkurence nešla jen mezi komunismem a fašismy, nýbrž i mezi fašismy, jak tomu bylo v německo-rakouském případě anebo v konkurenci horthyovského režimu s Šípovými kříži, Piłsudského a Franka s tamními „falangami“, Ulmanise s Hromovými kříži, Antoneska s Codreanovou Železnou gardou etc.

Éru evropské „občanské války“ totalitarismů či extremismů „pokrývají“, obsazují a vysvětlují dosud užívané teorie jen zčásti. Modernizační paradigma zůstává interpretačním modelem jen pro západní demokracie a přispívá zčásti i k explikaci niku totalitarismu (moderní antimoderna), ale jádro této teorie – evoluční modernizace – ztrácí ve sféře totalitarismů na platnosti. Stejně tak přestává vlastně platit paradigma centra a periferie: fašismus postupně ovládl skoro celé kontinentální centrum a v době příprav války a války sám se sám stal centrem. Také teorie totalitarismu ve své původní, statické, strukturálně komparativní podobě přestává stačit: stavíc na nejjednodušším, „hrubém“ principu protikladu s demokracií, pomíjí protiklad vůči dalším meziválečným diktaturám autoritárním, jak je představoval Horthy, Piłsudski, Primo de Rivera, Brüning či rakouští a pobaltští minidiktátoři.

I režimy tohoto druhu lze měřit dvojím metrem – srovnáním s demokracií a srovnáním s totalitarismem. Na jedné straně tyto vojenské či polovojenské diktatury obvykle zachovávaly zformalizované (ale ne na totalitární způsob zcela vyprázdňené) demokratické instituce – ústavy a volby (ovšem manipulované), pluralitu stran (s omezováním opozice, zatlačované preferovanou gubernementální stranou). Na druhé straně se od demokracií lišily mnohem silnějším policejně represivním aparátem, namířeným proti protivníkům a radikalismu zprava i zleva. Tradiční establishmenty zůstávaly však v pod-

5 Zde nutno poukázat na zcela mimořádně exponovanou pozici poslední střeoevropské demokracie československé, jež se geopoliticky ocitla v samém epicentru války a politicky i v epicentru války občanské mezi demokracií a totalitarismem. Zejména pro českou společnost to bylo mimořádné a ojedinělé historické zatížení, které ji (nebo její značné části) nadlouho vykojilo z dosavadní západní vývojové trajektorie.

statě (obvykle s pomocí armády) u moci a stejně tak byly zachovány tradiční vlastnické a společenské poměry. Také charismatická (převratná, „revoluční“) vize úplné přeměny společnosti bývala těmto režimům cizí; často se naopak vyznačovaly ideologickými formami „předindustriální“ éry (stavovství a podobně), které je ovšem přibližovaly fašistickému korporativismu. Namísto totalitární mobilizace „masového člověka“ usilovaly spíše o demobilizaci a depolitizaci mas. Rovněž si nekladly (nebo nebyly s to si klást) totální nároky na ovládnutí celé společnosti; posilující (nikoli „plošně“ zaměřený) represivní aparát, zachovávaly aspoň v soukromé a nepolitické sféře elementární zákonitost (spíše *Gesetzstaat* než *Rechtstaat*) a ponechávaly zde jistý prostor občanské společnosti. Rovněž ekonomický dirigismus nebyl zaveden ani zdaleka tak konsekventně jako v režimech totalitních. Mezi (pravicovými) autoritárními režimy a režimy fašistickými byla namnoze plynulá hranice a v jejich vývoji také docházelo často ke zvrátům, jednou směrem k fašismu, podruhé k demokracii, není-li to v této souvislosti příliš silné slovo.

Systémové teorie, které stavějí na protikladu demokracií a diktatur, nepodchycují (anebo jen v nedostatečné míře) konkrétní historické konstelace – politické aliance a manévrování. První případy tohoto druhu se objevují právě v meziválečné době: i demokracie se stávají komplici diktatur a *vice versa*. Pouhý protiklad demokracie a diktatury neskýtá tedy dostatečnou explikaci, která se neobejde bez konkrétní historické analýzy, v tomto případě bez analýzy západního i sovětského appeasementu – obojí s intencí zůstat stranou a podnitit zbylé „partnery“ proti sobě.

Rozhodující instancí byl zde ovšem Hitler, který měl i historickou iniciativu. I když Eberhard Jäckel má pravdu, že Hitler neúchylně sledoval konečné cíle, popsané v *Mein Kampf* (rasová exterminace a východní *Lebensraum*), svou mezinárodní strategii zahájil pod egidou *equality of rights*, německého sebeurčení a revize Versailles – agresí proti středoevropským sousedům (Rakousku, Československu, Polsku).⁶ Souběžně s tím se stupňovalo zklamání ze Západu, který akceptoval znásilnění Rakouska, napomohl rozbití Československa a nepomohl Polsku. Falešná „podivná“ válka-neválka, důsledek a pokračování předchozího appeasementu i produkt nového appeasementu sovětského, byla základem hitlerovských triumfů: až na Velkou Británii a SSSR ovládl německý diktátor téměř celý kontinent, jeho centrum v to počítaje – evropská demokracie byla zlikvidována v míře, jaká předtím ani potom neměla obdobu. Nacistická expanze překročila rámec revizionismu a klasické hegemonie a Hitler mohl začít uskutečňovat svůj konečný program: východní *Lebensraum* (se zotročením Slovanů) a rasovou exterminaci – je obecně přijatou tezí, že Osvětim a Stalingrad jsou dvě strany téže říšské marky.

Západní („buržoazní“) *phobie rouge* se změnila ve *phobie brune* a totéž se stalo v SSSR: místo komunistického internacionalismu „vlastenecká válka“. Tvůrcem této bezprecedentní konstelace byl Hitler: smrtelné ohrožení ze strany Německa přimělo oba historické protivníky, západní demokracii a sovětskou diktaturu, k alianci, která vznikla bezprostředně po nové vlně antikomunismu na Západě po smlouvě Ribbentrop-Molotov i po vzvednutí masových Stalinových čistek. Hlavní silou tohoto zápasu byl nepochybně

Sovětský svaz: kdyby se nebral ohled na to, že tíhu války nesl především sovětský lid, dalo by se zjednodušeně říci, že jen totalitarismus byl s to porazit totalitarismus.

Z hlediska velkých paradigmat, která se zde pojednávají, byla tato konstelace nepřirozenou, abnormální anomálií – žurnalistickým žargonem kočkopes. Třebaže aliance tohoto druhu nejsou v dějinách zcela výjimečné (namátkou: spojenectví katolické Francie s osmanskou říší či spojenectví hlavy lutherského protestantismu, saského kurfiřta, s Katolickou ligou), protihitlerovská koalice z roku 1941 šla dál – nebyla pouhou aliancí špiček a vlád, nýbrž byla zakotvena v širokém, vpravdě radostném souhlasu západních i východních společností.

Historickým prognózám tu opět dějiny připravily past: podobně jako se ukázala mylnou předpověď, že socialismus zvítězí v nejpokročilejší kapitalistické zemi, ukázaly se mylnými i prognózy (intence) střetu demokracie s diktaturami anebo diktatur navzájem. Předpoklady dosavadních teorií – modernizační evoluce či socialistická revoluce – byly postaveny na hlavu; také protiklad demokracie a totalitarismu přestal platit anebo byl zastíněn a (načas) odložen.

Studená válka – systémový důsledek, nebo lidské rozhodnutí?

Výsledky druhé světové války vytvořily zcela novou situaci. Totální porážkou hitlerovského Německa skončila *de facto* éra fašismu, jejíž relikty, obě iberské diktatury, se ocitly v obklíčení demokracií a byly nuceny ze svého fašistického kréda slevovat. Poráženým zemím byl implantován demokratický systém – založení (německé) demokracie diktaturou (západních) spojenců je bezprecedentním případem vzniku demokracie.

Západní Evropa byla s pomocí USA politicky i sociálně zachráněna a svou obnovou se postupně vracela k *longue durée* evoluce modernizace. Poválečné období je zde vrcholnou érou moderny, v níž ovšem proběhly dalekosáhlé korektury. Mocnosti západoevropského centra se dostaly do závislosti na USA, ztratily své koloniální panství a Evropa přestala být centrem světa – poválečné údobí je dobou definitivního konce evropocentrismu. Centrem se naopak staly Spojené státy, supervelmoc v plném slova smyslu – vojensky, sociálně i ekonomicky, do značné míry i kulturně. Západoevropská *response* na tuto americkou *challenge* byla ovšem úspěšná: se startovní pomocí USA (Marshallův plán) a pod jejich egidou se obnovila role západoevropských mocností jako sociálně-ekonomického centra – ne už světa, nýbrž o „patro“ níž, jen v rámci evropského kontinentu.

Pozice SSSR, hlavního vítěze války, nebyla tak jednoznačná. I Sovětský svaz se stal supervelmocí a Moskva, Washingtonu vojensko-politicky přinejmenším rovnomocná, se stala druhým centrem. Avšak mlčenlivý předpoklad teorému centra a periferie, že totiž centrum je špičkou i sociálně-ekonomickou, sovětská supervelmoc zcela nesplňovala – kvantitativně jistě potenciálem velké země, ale kvalitativně jen dočasně a jen zčásti (špičková technologie atomová či kosmická); v mnohých sférách Sovětský svaz vykazoval dokonce znaky zaostalosti periferního rázu.

Klíčovou otázkou poválečného vývoje celé Evropy vůbec a Evropy střední zvlášť bylo, zda bude protihitlerovská koalice pokračovat nebo zda dojde k rozkolu. V tomto ohledu byla zájmová pole na obou stranách rozdělená a rozporná; je pochybné, zda byl konflikt obou nových supervelmocí fatálně naprogramován – důvody pro zachování a pokračování válečné aliance byly na Západě i Východě neméně silné. Sotva lze říci, že by veřejnost

6 Události od března 1938 do září 1939 se pro zdejší národy (nejen okupované) staly formotvorným zážitkem, který změnil dosavadní koleje jejich vývoje: anšlus byl rozhodujícím podnětem národovědného procesu Rakušanů, krize, Mnichov a okupace byly prvním podnětem k odklonu české společnosti od kapitalistické a západní orientace a zářím 1939 započalo i nové kolo polských dějin.

na obou stranách (s výjimkou Německa) byla jednoznačně nakloněna rozkolu válečného spojení, a jen nesnadno lze určit, do jaké míry se na obratu podílely politické a mediální manipulace. Zájmy však nejsou objektivní kategorií *an sich*, nýbrž *für sich* – ve skutečnosti jsou „subjektivní“ a ve složitých rozhodovacích procesech účinkují v té podobě, v jaké jsou vládnoucími elitami i společnostmi vnímány, interpretovány a formulovány (*imagined*). Na běh těchto procesů působí nesčetné vnitropolitické i zahraničněpolitické faktory a kromě vzájemných interakcí v nich hrají roli i subjektivní rozhodnutí, počítaje v to též iracionalitu, možné omyly a osobnostní faktory vůbec: do dění tak vstupuje to, co současná věda souhrnně nazývá „chaosem“.

Zkusme si vypomoci tím, čemu se říká *contrafactually history* anebo alternativní historie, založená na prastaré lidské zvědavosti, co by bylo, kdyby. Představme si tedy na okamžik, že v dubnu 1945 nezemřel Roosevelt, nýbrž Stalin – prvním bylo ostatně třiašedesát a druhému již osmašedesát let a možná byl v té době postižen mrtvicí. Lze vyloučit, že by se v tom případě v Moskvě prosadili zastánci priority rychlé obnovy země (jako Malenkov a Berija v letech 1952–1953), kteří by byli nakloněni přijetí Marshallova plánu, kdyby se dalo počítat, že jej americký Kongres schválí i pro SSSR? Došlo by mezi rooseveltoevským (wallaceovským) Washingtonem a Moskvou (s touto nástupnickou garniturou) k tak rychlému a fatálnímu rozkolu? Nečekal by Německo jiný osud a střední Evropu namísto drsné sovětizace „specifická“ (nesovětská) cesta vývoje „bez diktatury proletariátu“, jakási „finlandizace“, jak si ji asi představoval Beneš, Mikołajczyk, Tildy, Nagy a možná i Gomułka a Gottwald? Při nejasném, nepřehledném a neprůhledném rozložení sil v kremelském grémiu byl ovšem stejně tak možný i opačný scénář: v nástupnickém boji se mohl prosadit Ždanov a jeho leningradská kompanie, vojáci nebo tvrdý Suslov a mezi vedoucími komunisty „lidových demokracií“ stoupenci ortodoxie, jakým byl Rákosi anebo tehdy i Tito.

Vědecký výnos takové intelektuální (nebo komerční) hry s fakty není příliš velký: dějiny nejsou šachy a s určitým stupněm pravděpodobnosti lze předvídat nanejvýš tak jeden, možná dva tahy. Ale zcela bez užítka výpověď této „kdyby-operace“ není: relativizuje determinovanost dějin a výklady už kdysi nesmrtelně zironizované Voltaiem v *Candido* vě „nejlepším ze všech možných světů“. Tak také v tomto případě: ačkoli se stalo, co se stalo, pomyslná „kdyby“ možných alternativ působivě naznačují úlohu subjektivního „lidského faktoru“, který není jen beze zbytku předurčen dlouhodobými vývojovými trendy, které reflektují obdobně dlouhodobě konstruovaná paradigmatata „teoretických“ a „systémových“ věd typu politologie či sociologie. Systémové teorémy nastavené v podstatě na trajektorie klidného vývoje často selhávají v dobách velkých turbulencí, které mění tok vývoje neočekávaným směrem. Výstižně praví francouzský historik Georges-Henri Soutou: „Struktura ale nevede nutně k události. K tomu je třeba svobodné politické jednání, politická vůle a také určitá forma politické moudrosti.“ Historické předěly a zvraty jsou především dílem lidských rozhodnutí, která lze uchopit jediňe podrobnou a konkrétní historickou analýzou, jež koriguje deterministický sklon teorií na způsob *vaticinatio ex eventu* anebo toho, čemu se německy říká *finalisierende Interpretationen*.

Poválečná konstelace v Evropě se ovšem vyvinula v konfrontaci obou supervelmocí, ve vznik dvou mocenských bloků a studené války mezi nimi. Obě „strany“ příslušely k témuž industriálnímu světu a rozdíl mezi nimi nevedly jen po linii střetu demokracie a totali-

tarismu, který z „kočkopsa“ studené války-neválky učinil válku ideologickou. Kruté koloniální války byly určitě skvrnou na kráse demokracie a účelová sovětská podpora koloniálních národů také žádným výronem osvobozenického poslání nebyla; imperialistické a hegemoniální tendence byly přítomny na obou stranách, třebaže v rozličné míře. Západ byl také méně blokem než Východ, a to nejen kvůli odlišnému zřízení americké supervelmoci, ale také z příčin mocenských: hegemonie USA vůči stále ještě silným mocnostem západní Evropy (Anglie, Francie a potenciálně i Německo) měla výraznější rysy partnerství nežli hegemonie Moskvy vůči vesměs malým státům sovětského bloku.

Poválečná střední Evropa – interpretace

Supervelmoci, studená válka a rozdělení Evropy tvořily i rámec nové éry dějin střední Evropy, která se skoro na půl století stala součástí sovětské sféry, sovětského impéria a přeměnila se vlastně na jakousi sovětskou Mitteleuropu (bez Rakouska, ale s NDR). Do sovětského bloku spadly zdejší země bez ohledu na to, zda patřily k poraženým (NDR, Maďarsko) nebo k vítězům (Polsko, Československo), a lhotejno, zda přizpůsobení prošlo podpisem (Beneš) anebo nohama – útekem do emigrace (Tildy, Nagy, Mikołajczyk). Do propadliště dějin padli i ti, kteří se chtěli přizpůsobit, i ti, kteří to odmítli: emigrační vlády polská a jugoslávská zakrátko doživořily a žádné nové exilové vlády v západním světě nebyly připuštěny. Vlastně jedinými výjimkami, které se aspoň zčásti vymkly ze sovětského bloku, byly země nejkomunističtější, Jugoslávie a Albánie, jejichž vlastní autentické diktatury se ukázaly vůči sovětskému tlaku nejodolnější.

Interpretace této nové historické konstelace je podstatně těžší, než tomu bylo u předchozích period: soudobé dějiny se vždy potýkají s mimořádnými těžkostmi, u neprůhledných diktátorských režimů dvojnásobně. Soudy a interpretace jsou méně jisté, historická podání kladou často víc otázek než odpovědí a operují spíš s hypotézami než teoriemi.

S výjimkou paradigmatu Západ – Východ, které v poválečném údobí prožívá vrcholnou konjunkturu, ztrácejí všechny dosavadní interpretační vzorce na platnosti. Na první pohled je to patrné na teorii totalitarismu, jejíž základní předpoklady se podstatnou měrou změnily. Odpadl fašismus, jeden z členů srovnání (teoretická analýza může už tedy být jen asynchronní), a předmětem se stává toliko komunismus (komunismy), jehož historický život měl jiné lhůty než relativně krátká éra fašismu. Odtud vyplývá nutnost vnést do této teorie vývojový zřetel. Poněvadž se navíc sféra komunismu rozšířila i na jiné kontinenty, musí se do dosavadní, v podstatě evropské teorie totalitarismu dosadit i rozdíly „civilizací“, například kmenová společenství, „asijský způsob výroby“, tradice a poměry zdejších despotií atd. – je otázkou, zda tyto elementy praxe nepřevažují nad společenstvím ideologie.

Pochyby se objevují i u paradigmatu centra a periferie. Nebyla-li tato dosud rovněž toliko evropská teorie vysazena (dočasně, na půl století?) z platnosti (konec evropocentrismu, americká přítomnost v Evropě a konfrontace obou supervelmocí), musejí v ní být provedeny podstatné korektury. Pokud zůstává v platnosti, pak jen, jak již řečeno, „o patro níž“, pouze v Evropě – a také zde v dalekosáhle změněných poměrech. Západní Evropa se stala periferií Atlantiku mocensky, nikoli však sociálně-ekonomicky – její integrace byla a je také obranou proti periferizaci. Naproti tomu Evropa střední či

středovýchodní se stala periferií nejen v rámci kontinentu, ale i v rámci sovětského bloku – byla tedy periferizována dvojnásobně.

Podobně je tomu s teorií modernizační, která je v poválečném období použitelná toliko pro Západ, a to zase jen s řadou korektur. Moderna se zde stala skutečností a ve „zlatých“ padesátých a šedesátých letech dokonce vyvrcholila. Poté však nastoupila nová fáze (druhá moderna, postmoderna?), třetí či čtvrtá průmyslová revoluce se sofistikovanými technologiemi informačního věku, s integrací a globalizací a také s konjunkturou lidských práv a novým výměrem demokracie, která není již chápána jen jako vláda většiny, nýbrž jako ochrana menšin. V klíčové otázce, kterou je podle Bronislawa Geremka „stupeň participace jednotlivých tříd a skupin na výsledcích hospodářského růstu“, byl Západ nepochybně úspěšný: relativní vzestup úrovně pracujících vrstev dlouho zastíňoval enormní zvětšení sociálních rozdílů a vytvářel atmosféru sociálního smíru, s nímž kalkulují teorie modernizace.

Jaký či jaké interpretační vzorce jsou ale k dispozici pro Východ, a speciálně pak pro střední či středovýchodní Evropu? Nehledě k jejímu novému výměru (východní blok) je nasnadě nová aplikace instrumentária centra a periferie – centrem se pro tento makroregion stává Moskva a základním explikačním klíčem je pro něj sovětský vývoj, třebaže stále nutno kalkulovat s vlivem amerického a západoevropského centra, vzhledem k akceptaci dělby mocenských sfér spíše nepřímým než přímým.

Složitá je otázka, do jaké míry je zde operabilní instrumentarium modernizačního paradigmatu. Pokud jde o nacismus, je otázka jeho vztahu k moderně obsáhle pojednána v literatuře: obecně se vychází z ambivalence (nacismus je zároveň moderní i antimoderní), ale většina autorů soudí, že antimodernita v nacismu převažuje. Narozdíl od nacismu v moderním Německu vznikly však komunistické režimy (s výjimkou ČSR, NDR, zčásti i Maďarska a Polska) v polomoderních, nemoderních, ne-li dokonce předmoderních společnostech; mnozí autoři je proto označují za rozvojové diktatury.

Souvislost komunismu s modernizací je ovšem nabíledni, fenomenologicky nepochybně: komunismus se deklaroval jako modernizace, jevil se jako modernizace⁷ a (jak zdůrazňuje například v německé literatuře Klaus Czernak nebo v české Vojtěch Mencl) znaky modernizace vykazoval – vedle impozantní modernity komunistické „kulturní revoluce“ ji představovala především gigantická (gigantomanická) industrializace. V podobě kosmického a atomového výzkumu a počátků informatiky stihl SSSR dokonce i třetí průmyslovou revoluci; konzumní společnost jako její průvodní produkt byla zde vždy ovšem spíš jen karikaturou a „zlatá“ padesátá a šedesátá léta byla v permanentně nedostatkovém hospodářství nanejvýš jen eloxovanou náhražkou. Na druhé straně zůstává nedocenen a do značné míry neprozkoumán psychologický potenciál egalizace, která snižuje subjektivní citění chudoby.

Je otázkou, do jaké míry lze „generální plán výstavby socialismu“ považovat za modernizační paradigma – model modernizace shora, vrchnostenské a násilné na způsob osvícených absolutismů či bonapartismů? Byla to deformovaná či anachronická moder-

7 V obou diktaturách byl zřetelný americký vzor: německé dálnice a lidové auto, v SSSR metro anebo vliv Empire State Building v mrakodrapech stalinské „gotiky“; také v sovětských kolchozech a sochozech bylo patrné napodobení amerického farmářství.

nizace, anebo vůbec jen pseudomodernizace? Je-li modernizace bez tržního hospodářství a soukromého vlastnictví a proti nim vlastně *contradictio in adiecto*, nejde pak o falešnou, mylnou, slepou cestu moderny?

Také v komunismu se projevuje ambivalence ve vztahu k modernitě, třebaže v jině rovině než v nacistickém Německu – sovětské Rusko (a s několika výjimkami i ostatní komunistické země) bylo postaveno před řešení elementárních úkolů překonání totálního porevolučního společenského kolapsu a tradiční zaostalosti – v tomto ohledu šlo tedy o prvotní modernizaci, nadto s vesměs omezenými zdroji (původní) kapitálové akumulace. V celém tomto procesu hrály mimořádnou (a deformující) roli mocenské záměry a vojensko-průmyslový komplex byl směrodatným činitelem. Neméně výrazně se tato ambivalence, či spíše deformace předvedla na kolektivizaci zemědělství: přechod k velkovýrobě byl aspoň v agrárně zaostalých zemích zjevně modernizační strategií, ale úsilí rychle odtud vyzískat kapitálové zdroje vedlo k násilnému provedení (proti vůli rolníků a proti „kulakům“, kteří měli k velkovýrobě nejbližší a byli hospodářsky nejpokročilejší); minimální kapitálové vklady vyústily též v minimální⁸ anebo vůbec žádnou efektivitu – SSSR se nakonec stal závislým na dovozu amerického obilí. Také sociální důsledky byly pochybné (míra vykořisťování byla výjimečně vysoká) a problematické, jak se to projevilo například v emancipačním účinku prudce zvýšené zaměstnanosti žen. O žádné ambivalenci ve vztahu k modernitě nemůže však být řeč při masové nucené (otrocké) práci (*gulag*), která se stala nedílnou součástí stalinské ekonomiky a je s představou modernizace zcela neslučitelná. Totéž platí i pro „nadstavbu“: modernizace je neoddelitelně spjata s rozšiřováním životních šancí, lidských práv, sféry politické participace, jedním slovem s demokratizací, kdežto všechny diktatury jsou v tomto ohledu restriktivní, regresivní, antimoderní. Taktéž v kultuře: komunismus začal sice ve znamení avantgardy, ale rubem jeho „kulturní revoluce“ se záhy stal tvrdý útlak umění vůbec a moderního zvláště – i v SSSR platilo za *entartete Kunst*.

V procesu postkomunistické transformace vynikají důsledky neúměrných nákladů a celková bilance komunistické modernizace vyznívá negativněji, než tomu bylo v případě nacismu; zvláště v průmyslových zemích sovětského bloku zatím všechno svádí k tomu, aby se tato modernizace označila za anachronickou anebo prostě za neúspěšnou.

Detotalizace totalitarismu?

Celá řada otázek se klade i nad teorií totalitární. Jako se v meziválečném období fašismus stal evropským fenoménem, stal se nyní evropským, ba světovým fenoménem komunismus. Diferencován podobně jako kdysi fašismus, vyvinul se v rozličných variantách: sovětské, lidovědemokratické (satelitní), národně komunistické (titovské, hodžovské), nemluvě o verzích asijských (maoismus), karibských a afrických. Původní interpretační strategie totalitární teorie, totiž komparace fašismu a komunismu, ztratila na smyslu tím, že druhý člen vlastně odpadl. Od poloviny století existuje komunistický totalitarismus v nové historické konstelaci – bez konkurence fašismu a v přímém protikladu, konfrontaci

8 Lze za částečný úspěch považovat československé zemědělství 60. let nebo maďarské v dalších desetiletích a není sociálním deficitem velký úspěch polské opozice, totiž znemožnění kolektivizace, s nímž se Polsko bude muset teprve vypořádat?

a soutěži s novým demokratickým kapitalismem. Ten byl ovšem v prvním poválečném období nový zatím do značné míry jen potenciálně. Do poloviny šedesátých let se vyznačoval ještě v podstatě tradiční mechanickou industrializací (fordismus), zdaleka ne sofistikovanou na soudobý způsob. Také demokracie byla v té době nová víceméně jen *in spe*: vskutku nová demokracie ochrany menšin a rozvinutých lidských práv se vyvíjí vlastně teprve od vzpoury šedesátých let, i když byla stále brzděna, omezována a deformována napětím studené války. Komunistická výzva měla však i jiné účinky – spolupůsobila při dekolonizaci a bez ní (bez obav z revoluce) by sotva asi došlo ke vzniku sociálního státu a systému sociální dohody; tato odvrácená strana soupeření kapitalismu a socialismu ještě čeká na zpracování.

V mnohem složitější a nové situaci se ocitá sovětská diktatura. SSSR, supervelmoc, střed impéria, byl zároveň plně rozvinutým totalitárním režimem. Vnější příznakem bylo byzantské zbožnění vůdce, později eufemisticky nazývané kultem osobnosti. V zostřování sovětského režimu na přelomu čtyřicátých a padesátých let se možná projevovala ona „kumulativní radikalizace“, kterou v nacismu identifikoval Hans Mommsen. Zároveň byl však tento režim konfrontován se zcela novým problémem: narodil od fašistických vůdců a jejich režimů, které padly s válečnou porážkou, vznikl se stárnutím a smrtí diktátora problém nástupnictví, aniž byla k dispozici monarchická (dědičná) regulace. Nutně vzniklý nástupnický boj otrásl klíčovým elementem totalitarismu, totiž vůdcovským principem: stalinismus bez Stalina je stejně paradoxní jako nacismus bez Hitlera nebo antisemitismus bez Židů. Na sklonku života sovětského diktátora vlastně vzniklo něco na způsob staré Leninovy formule revoluční situace: nahore již nemohou a dole nechťejí.

Novum v historii totalitárního režimu byl především fenomén odporu v podobě, jakou fašismus poznal jen mimo svou „vlast“ a za války, kdy se již rýsovala perspektiva porážky – Sovětský svaz byl však v první poválečné době na vrcholu moci. Už tehdy však vznikla dvojí fronta odporu – zdola i shora. První, demonstrována vzpourami let 1953 a 1956, byla sice potlačena, ale napětí a výbuchy se staly od té doby permanentním jevem – aspoň na periferiích sovětského bloku. Permanentním se však stal i odpor „nahore“, v sovětském vedoucím grémii i v podobě zájmových rozporů a „osamostatnění“ či opozice konkurenčních komunismů, jak je představoval Gomuška, Nagy, Tito, ale především Mao; v Číně se dokonce začalo utvářet nové, konkurenční centrum komunismu – také jev, jaký fašismus nepoznal, aspoň ne v takovém měřítku. Totalitarismus s vnitřní mocenskou konkurencí je novum, s nímž tradiční teorie příliš nepočítala.

Nejzávažnějším novým jevem se však staly reformy reprezentované po Stalinově smrti takzvaným novým kurzem v roce 1953. Nové „kolektivní vedení“ ukončilo bezuzdný a plošný terorismus gulagů (také výklad Nicolase Wertha v *Černé knize* zločinů komunismu končí rokem 1953) a nastolilo aspoň elementární právní pořádek – v dobové mluvě se objevil pojem takzvané socialistické zákonnosti, spíš jen *Gesetzstaat* než *Rechtstaat*, aby se ještě jednou užila stará německá terminologie. Represe z repertoáru režimu nezmizela, ale změnil se její ráz: nikoli už „plošná“, nýbrž cíleně zaměřená proti protivníkům, podobně jako v autoritárních diktaturách. Zároveň s tím došlo i k jistému uvolnění v příkaznickém ekonomickém systému zaváděním povrchních tržních prvků a částečnou změnou orientace z těžkého na spotřební průmysl.

V této nové fázi vlastně všechny znaky totalitarismu klesly o jeden stupeň. Namísto vůdce nastoupilo kolektivní vedení podle zásady *primus inter pares*, také komunistická strana začala ztrácet svůj mobilizační ráz a přetvářela se ve stranu governmentální (nomenklaturní). Proměnou prošla i ideologie: stále ještě charismatická Chruščovova vize (dohnat a předejnat kapitalismus) přece jen už neměla takovou magnetickou přitažlivost jako vize Leninovy a Stalinovy. Došlo rovněž k jisté redukci totálního nároku na ovládání celé společnosti, chvilkami se uvolnil i tuhý režim kulturní a začala se připouštět omezená autonomie v nepolitické a soukromé sféře; režim se spokojuje s víceméně pasivním souhlasem společnosti, jak ji charakterizuje teze o takzvané společenské smlouvě. K tomu přistoupilo i určité uvolnění totálního satelitismu a změna vztahů uvnitř sovětského bloku – vedoucí grémia „bratrských“ zemí a stran začínají artikulovat vlastní zájmy a z monolitního „socialistického tábora“ se stává „socialistické společenství“.

Totalitární novum – „osvícené“ reformy „shora“ ve sféře „nadvstavby“ – mělo však intenci charakteristickou pro většinu reforem tohoto druhu, totiž udržet v podstatě nezměněnou „základnu“ systému, totální zespolečenštění a etatizaci. Maximum změn představoval vznik dílčích enkláv „deviace“, jež byly povětšinou jen důsledkem neschopnosti celý rozsah etatizace udržet: jako příklad lze uvést soukromé zemědělství a relativní samostatnost církve v Polsku. Zde (za Gomušky a pak Gierka) a v Maďarsku (za Kádára) se nejvýrazněji etabloval křehký kompromis mezi ortodoxním a reformním komunismem; potenciálně nejpronikavější reformy šedesátých let, které se objevily v Československu, byly nejsilněji a nejtvrději potlačeny.

Třebaže právě československý případ nejzjevněji demonstruje možnosti regresivních zvrátů k totalitární ortodoxii (husákovská „normalizace“ s „civilizovaným terorismem“ masových sociálních deportací – zákazy povolání etc.), započal proces slábnutí totalitarismu, který zachytila ještě Hannah Arendtová. Někteří autoři jej označují termínem „semitotalitární“, jiní (například Juan Linz) mluví o autoritární diktatuře nového typu, v němž se odpor (ovšem diverzifikovaný, periferní a asynchronní) stal trvalým faktorem. Také „podvůdce“ se začali „emancipovat“, jak tomu bylo v případě rumunského Ceaușeska a albánského Hodži (na oba se hodí Linzova zpola ironická charakteristika – sultanismus) anebo ve svébytné verzi Titovy jugoslávské samosprávy; nejzávažnějším případem tohoto druhu byla ovšem Maova Čína s potenciálním konkurenčním „impériem“ – komunismus v singuláru se změnil v komunismus v plurálu.

V této souvislosti se ztrácí a oslabuje základní vývojový stimul totalitarismu, totiž jeho permanentní totalitarizace či radikalizace. Ve fašismu se objevil vlastně jen náběh k této tendenci: v německém případě počátkem proměny ve stát SS (v italském případě v karikaturní podobě republiky ze Salo). V sovětském komunismu se tato „supertotalitarizace“ realizovala ve dvojí vlně teroru ve třicátých a znovu pak na přelomu čtyřicátých a padesátých let, v Číně s fázovým zpožděním v podobě Maovy „kulturní revoluce“.

V nejstarším komunismu sovětském se však po Stalinově smrti objevuje zřetelná tendence k detotalizaci – souvislost s tím, že dynamika režimu naráží na vnější i vnitřní hranice, je nabíledni. Na přelomu padesátých a šedesátých let začíná být sovětský režim konfrontován s nepřekonatelnými omezeními vnějšími – impériu již nebyla dopřána možnost „úniku vpřed“, k novým expanzím: perspektivu „poslední bitva vzplála“ vzdálila do nedohledna bariéra atomové zbraně, hrozící nikoli jen zničením kapitalismu, nýbrž

lidstva jako celku. Symbolem konce rozpínivosti sovětského impéria v Evropě se stala Berlínská zeď, expanzi v Asii učinil konec konflikt s Čínou a totéž přinesla karibská krize v Americe. Sovětské diktatuře se poté naskýkala už jen možnost konvenčních diverzí na periferiích (Afrika, Blízký východ), a neúspěch v Afghánistánu tento kruh uzavřel. Růst sovětského impéria se zastavil a začala éra stagnace a slábnutí, jež se projevovalo nestabilitou na periferiích, v okrajových sovětských republikách, ale hlavně v závislých, takzvaně lidovědemokratických státech.

Diktatura a občanská společnost

Při všech změnách v „nadstavbě“ zůstala v podstatě zachována „základna“ – výsledek stalinského sociálního zeměřesení, totiž více či méně úplné etatizace celé společnosti, nejen ekonomiky; z občanstva se stalo obyvatelstvo, ve všech sférách života závislé na státu, šedivá, egalizovaná „hmota“ státního zaměstnanectva. Tato materiální likvidace individuality, pestré a diferencované občanské společnosti byla – to nutno opakovat – nejtotálnějším elementem komunismu.

Ale právě z této sociálně likvidované občanské společnosti vyrůstá rezistence, která je sama projevem občanské společnosti. Střet občanských společností s moderními diktaturami, jehož prvním dějstvím byl válečný boj s nacismem (hnutí rezistence) a druhým, mírovým, boj s komunismem (disenty), je jedním z největších evropských dějů druhé poloviny „krátkého“ 20. století; důraz na tento děj, jehož těžiště bylo ve střední Evropě, je velkou zásluhou Wandyczových dějin střední Evropy, které mají charakteristický podtitul: Cena svobody. Zatímco na východní periférii (Rusko, SSSR) vznikla totalitární diktatura v zemích nejednou ještě kmenových a bez občanské společnosti anebo jen se slabou a teprve vznikající společností tohoto typu, ve střední Evropě byla situace jiná – zde už více či méně rozvinuté občanské společnosti existovaly.

V tomto případě přichází tedy v úvahu interpretační vzorec občanské společnosti, přičemž historie její konfrontace s moderními diktaturami do ní vnáší zcela nové dimenze, nový vhled do jejích mechanismů, rezistenčních potenciálů i slabostí. Střet (střety) s komunismem nebyl pouhým opakováním (samo opakování je už novum) předchozího střetu s nacismem – novou okolností byla právě materiální likvidace občanské společnosti, totální etatizace. Drama šoku, kapitulace, bezradnosti, adaptace (takzvaná společenská smlouva) i rezistence má janusovskou podobu – diktaturu stabilizuje a občanskou společnost destabilizuje, avšak *à la longue* diktaturu destabilizuje a občanskou společnost (přínejmenším duchovně) obnovuje.

Výjimky (povstání v NDR a Maďarsku, obou poražených zemích) potvrzují pravidlo: odpor proti komunismu měl v zásadě civilní, občanskou podobu; dokonce ani v Polsku se opoziční pohyb nedostal dál než na práh povstání a zpravidla ústl do kompromisů a reforem shora, jak je reprezentovaly režimy Gomušky, Gierka a Jaruzelského. Také zdroje tohoto odporu se od fašistické éry odlišovaly. Kromě momentů národních vystupuje zde výrazně do popředí moment politický, respektive programový. Narozdíl od fašismu, kde odpor byl negací perverzního programu, komunismus si svým humanitním programem sám připravil past: mohl být a byl vzat za slovo. Nepominutelnou součástí protikomunistického odporu byla i opozice uvnitř komunismu, jak ji popisují pojmy jako „autentický socialismus“, „socialismus s lidskou tvář“ či reformní komunismus; to bylo

také novum v totalitarismu – žádný zaznamenáný reformní fašismus nebyl. Relativně široká aliance protikomunistického odporu zasahovala tedy i do komunistických stran a rovněž komunistická opozice byla vlastně součástí občanské společnosti, která se zde obnovovala.

Má-li se na případ protikomunistického odporu aplikovat teorema občanské společnosti, musí být její dosavadní, v podstatě západní model korigován – struktury občanské společnosti vznikají za komunismu v podmínkách úplné etatizace, vlastně bez „materiální“ základny; tato občanská společnost je tedy především duchovní entitou. V této souvislosti se klade celá řada otázek: zda, do jaké míry a v jakých formách může občanská společnost existovat pod diktaturami a pod jakými diktaturami, nakolik je tato společnost rezistentní a nakolik se v ní projevují sklony ke kapitulaci, jaké následky má přerušování existence a kontinuity občanské společnosti v důsledku nástupu diktatur a jaké formy (či deformace) v ní pod jejich vládou vznikají? Je (a jaká je) interakce mezi vývojem struktur občanských společností a vývojem diktatur, do jaké míry se tím koriguje paradigma občanské společnosti i paradigma moderní diktatury?

Konce komunismu

Byla-li Chruščovova éra, zahraničněpoliticky neúspěšná, zvláště ve své poslední fázi hektických a zmatečných reforem, totalitarismem „druhé třídy“, brežněvovský režim nastoupil trend stabilizace a negace reforem, demonstrován brutální invazí do izolovaného reformního Československa. Tato intence režimu, vyjadřovaná takzvanou Brežněvovou doktrínou, nevydržela o mnoho déle než její předchůdce, Svatá aliance – jedno desetiletí; proti polské Solidarności byla uplatněna již jen polovičatě. V osmdesátých letech se v komunismu projevila stagnace, pro niž našla ruská historiografie výstižný termín *zastoj*. Režim už zcela ztratil i poslední zbytky někdejší charismatické ideologie: z plamenů komunistického ráje zbyl jen zapáchající kouř reálného socialismu: socialismus je to, co je. Také strana brežněvovské éry, kariéristická a zkorumpovaná nomenklatura, byla na hony vzdálena někdejšímu mobilizačnímu zápalu komunismu porevoluční i Stalinovy éry, dokonce i zápalnému záchvěvu počátků éry Chruščovovy. Nové techniky, rozhlas a televize, se již nedaly zadržet cenzurou; diktátorský monopol médií byl narušen. Permanentně nedostatkové hospodářství činilo konzumní korupci „společenské smlouvy“ stále méně úspěšnou. V soutěži s kapitalismem, k níž ještě tak sebevědomě vyzýval Chruščov, začal komunismus zřetelně ztrácet. Od šedesátých a sedmdesátých let nebyl již konfrontován s tradiční industrializací, nýbrž s novou ekonomikou sofistikovaných technologií a informatiky, s nimiž byl s to (dočasně) držet krok jen v exkluzivním zbrojním sektoru, jehož náklady přesahovaly možnosti sovětské ekonomiky a šly na úkor „společenské smlouvy“. Nutnost zahraničních (kapitalistických) půjček nebyla jen předělem hospodářským, ale ve svých důsledcích i politickým – komunistické režimy byly nuceny ke slevám a ústupkům a soudržnost bloku se začala drodit.

V komunistickém světě se začaly projevovat deficity ve sféře „druhotných vymožeností“, podmínek pro uvolnění intelektuálních potenciálů. Sotva si lze představit větší protiklad otevřené společnosti informativního věku, než byla brežněvovská gerontokracie – karikatura někdejší vize vyjadřované heslem „komunismus – mládí světa“. Teprve po

osudných ztrátách času „mocných nemocných“ (Andropov, Černěnko) se ve vedoucím sovětském grémiu prosadila myšlenka reformem, a to shora. Je ovšem otázkou, do jaké míry Gorbačovova perestrojka odpovídala „petrovskému“ modelu – tradiční reformy shora byly totiž povětšinou reformami v „základně“ při zachování „nadstavby“ tvrdé moci. Falešný začátek, symptomatologická léčba prohibicí, nasvědčuje spíš nejasnosti než promyšlenému plánu. Odpor k reformám ve značné části konzervativní nomenklatury (k ní patřili i „podvůdci“ typu Honeckera, Husáka či Živkova) donutil nakonec Gorbačova k mobilizaci zdola (*glasnost*). Nejblíže historická analogie s koncem habsburské monarchie není příliš výstižná – považovat Brežněva za obdobu Františka Josefa by znevažovalo starého císaře, a srovnávat Gorbačova s Karlem posledním by zase znevažovalo Gorbačova. Přes všchnu polovičatost (materiální základna režimu, totální etatizace, zůstávala zachována) byla *glasnost* výkonem, jakkoli se nakonec ukázala pro režim destruktivní a třebaže asi vůbec největším Gorbačovovým výkonem bylo nakonec to, co neudělal.

V tomto období se tedy setkáváme s totalitarismem v úpadku, s jeho přeměnou v semi-totalismy nebo autoritarismy nového typu, které nutí k revizi původní statické teorie totalitarismu. Aby se vůbec mohla stát produktivní explikací, musel by se do ní zabudovat genetický vývojový element, jehož historickou tendencí je ovšem stagnace, degenerace a úpadek – jedním slovem detotalizace, která měla zásadní a hluboké zdroje. Základní bariérou se staly nejnovější sofistikované ekonomiky a technologie (informatika etc.), s nimiž je uzavřenost diktatury ve flagrantním rozporu a které nelze zvládnout tradičním plánováním – hospodářství sovětského typu se za těchto okolností nevyhnutelně dostávalo do slepé uličky. Pro adaptaci a pro efektivní reformy sovětský režim promeškal čas – narozdíl od komunistické Číny?

Je spíš zlomyslností dějin než dějepiscectví, lze-li krizi, úpadek a pád komunismu teoreticky uchopit i v kategoriích marxismu: tehdejší sovětské (i satelitní) reformy se omezovaly vesměs na „nadstavbu“ a žádná z nich podstatnou měrou nesáhla na „základnu“, totiž na totální zespolečenštění, třebaže bylo již v rozkladu šedou ekonomikou, korupcí etc. Ale nedotknutelnost etatizace se ukázala zásadním deficitem: „výrobní vztahy“ se dostaly do fatálního rozporu s „výrobními silami“. Tento problém lze ovšem interpretovat i pojmovým instrumentáři modernizační teorie. Systém totálního zespolečenštění a plánování, jen s povrchnými prvky tržních mechanismů a s „polootevřenou“ a „poloobčanskou“ společností, v níž byla myšlenková výměna stále omezována a individualita svírána, nárokům neomoderní nebo postmoderní společnosti prostě nemohl stačit. Rezignace na vypjaté imperiální nároky, základní myšlenka Gorbačovovy perestrojky, uvedla do chodu spontánní procesy rozkladu, které nedokázaly zvládnout ani dohody moskevského centra se Západem.

Supervelmoc, největší země světa a poslední mnohonárodní impérium s nejsilnějším represivním aparátem, padla v podstatě bez radikálních výbuchů (žalostný kontrarevoluční „puč“ zhyнул spíš na zalkoholizování než na mocenskou demonstraci u moskevského „bílého domu“) – konec mírový, vlastně kapitulace u kulatých stolů, spíš imploze než exploze. Svým obsahem, fundamentální změnou sociálních i politických poměrů byla to skutečná velká revoluce, a pokud jde o střední Evropu tohoto století, patrně vůbec největší – nový březen roku 1848, ale bez kontrarevolučního odporu a s minimem násilí. Aníž by se to muselo komunismu přičíst za zásluhu, sotva si lze představit větší protiklad k drsnému a krvavému „krátkému“ 20. století.

Je velmi nejisté, jakou pomoc lze v tomto případě nalézt u tradiční totalitární teorie: konec komunismu se zcela lišil od válečného konce nacismu – žádná fanatická obrana až do hořkého konce. A přesto právě v této chvíli vstala totalitární teorie takřkajíc z mrtvých a začala prožívat největší konjunkturu. Ukazuje-li se problematickou představa „zpět do Evropy“ (přílehavější by zjevně bylo příslovce „vpřed“), kladou se pochyby i nad obecně rozšířenou interpretací tohoto přelomu jako svržení totalitarismu: jestliže komunismus spíš kapituloval a padl, než že by byl svržen, je otázkou, do jaké míry byl ještě ve svých koncích totalitární.

Odstup a pohled zpět ze současnosti do minulosti je základním principem historiografie. Těž „refoluce“ přelomu osmdesátých a devadesátých let vrhá světlo i na předchozí vývoj, také pod tímto zorným úhlem jej nutno analyzovat a podrobit popperovské „falzifikaci“ i samu teorii totalitarismu, respektive její tradiční předpoklady. Není představa svržení totalitarismu příliš dramatická a ideologická a jsou oba články této představy adekvátní realitě? Mám dojem, že mnohé z toho platí i pro další paradigmaty, která zde byla pojednávána.

Velkou otázkou je, do jaké míry jsou tato paradigmaty použitelná i pro interpretace posledního desetiletí. Zde jsme sice teprve v počátcích „pozitivistické“ deskripce, ale první hypotetická (hypotetické) konceptualizace je v této látce už potřebná. Není však příliš jasné, do jaké míry mohou být koncepty předchozích období instruktivní a posloužit aspoň jako odrazový můstek.

Nejsem si jist optimistickou představou, že jsme se dočkali happy endu „krátkého“ 20. století a že nás v nekonečně dlouhém 21. století bude čekat už jen vítězný ráj euroatlantické civilizace, trvalý růst, šíření demokracie, úpadek diktatur, a navíc třeba i blaha genové pilulky. Nejsem sám, kdo má pocit, že před námi vyvstávají nové problémy, možná větší a těžší než ty minulé. Budu se v hrobě těšit, skončí-li aspoň tak „sametově“ jako v případě nejdelší z moderních diktatur – komunismu.